

□ ГАГАА ЗОЛБАЯР

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ

УРАНХАЙ ДЕП НИИТИ АТ ДУГАЙЫНДА ШИНЧИЛЭЛ

ON THE URYANHAI ETHNICON

URYANHAI ADI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Abstract

In the following article, we explore the ethnicon Uryanhai used to denote the Tuvan people. In ancient and medieval sources, Tuvans are referred to with their own ethnicon, but starting with 1270s, Uryanhai became common. Until 1921, the time of formation of Tuvan People's Republic, several ethnicons would be used to refer to Tuvans depending on their living place: Tandy Uryanhai, Altai Uryanhai, Altyn Köl Uryanhai. In Mongolia, Tuvans were called Uryanhai; starting with 1990, they have been using Tyva to refer to themselves. We also offer a review of historical and ethnographic works dealing with the Uryanhai ethnicon.

Keywords

Uryanhai, forest Tuvans, Tuvans, Manchurians, historical records and monuments, Altai Uryanhai, Tandy Uryanhai.

Аннотация

Ортаа үе болгаш бурунгу төөгү бижиктерде тываларны бодунуң үндезин ады-биле адап демдеглеп арттырган болза, XIII дугаар чүс чылдың 70 чылдарындан эгелеп уранхай деп ниити ат-биле адап, тыва деп адавайн, 650 хире чыл болган. XIII дугаар чүс чылдың эгези 1207 чылдан эгелеп тывалар бодунуң тускай байдалын ышкынып, Улуг Моол империяның адаанга киргеш, 1757 чылга чедир Моолдун улуг биче хааннарынга үндүрүг төлөп тургаш, 1757 чылдан эгелеп Манчы Кыдаттың дарлалынга кирип, Моолдун хаанынга болгаш Манчы хаанынга дапкыр үндүрүг төлөп келген. 1921 чылда бот догунаан Таңды Тыва Республикасын тургускуже, тываларны Таңды уранхайы, Алдай уранхайы, Алдын хөлдүң уранхайы деп, чурттап турган чер аайы-биле, адап келген. 1921 чылдан эгелеп Таңды Тывазы бодунуң тыва деп адын тып алган болза, Моолдун

тивалары уранхай деп ниити ат-биле чорааш, 1990 чылда бодунуң тыва деп адын тып, Моолдуң чазаа Моолда тывалар чурттаар деп албан ёзу-биле чөпшээрээн.

Дүлгүүр сөс

уранхай, арга чону, тывалар, манчы кыдат, орус төөгү бижиктер, алдай уранхай, танды уранхай

Özet

Orta çağ ve eski dönemlere ait belgelerde Tuva adının kullanıldığı bilinse de 13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu etnonim yerine, Tuvaların, Uryanhay adıyla adlandırıldıkları ve Tuva adının 650 yıl boyunca adlandırmada kullanılmadığı görülmektedir. 1207 yılından itibaren Tuvalar Moğol hakimiyeti altına girmiş, 1757 yılına kadar Moğol hanlarına vergi ödemişlerdir. 1757 yılından itibaren ise Mançu yönetimine dahil olan Tuvalar, hem Moğol hem de Mançu hanlarına tekrar vergi ödemişlerdir. 1921 yılında kendi bağımsız Tannu Tuva Cumhuriyetlerini kuran Tuvalar bu yıldan itibaren *Tiva* adını kullanmaya başlasalar da Moğol Tuvaları Uryanhay adıyla anılmaya devam etmiş, 1990 yılında kendilerini Tiva olarak Moğolistan hükümetine kabul ettirmişlerdir. Bu makalede Tuvaları hangi dönemlerde hangi bölgelerde Uryanhay adıyla anıldığı, hangi eserlerde ve bilimsel çalışmalarda bu ada yer verildiği ayrıca Uryanhay kelimesinin etimolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Uryanhay, orman halkı, Tıvalar, Mançu Kıdat, Rus tarih yazmaları, Altay Uryanhayları, Tandı Uryanhay.

Тываларны төөгүде, ылаңгыя моолдуң болгаш орус, манчы кыдаттың төөгүзүндө колдуунда уранхай деп адап бижип келген. Ынчангаш, бо уранхай деп ниити атты шинчилеп көөрү эртемге чугулага санаттынып турар. XIII дугаар чүс чылда чогааттыңан «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» «тувас» деп демдеглек [Монголын нууц товчоо, УБ., 1990, 239-р чүүлде] арттырган болза, ооң соондагы бижимел төөгүде уранхай деп ат-биле тываларны адап келген. XIII дугаар чүс чылдың 70 чылдарындан соңгаар моол, кыдат, манчы, орустун төөгү бижимелдеринде тываларны уранхай деп ниити ат-биле адап арттырган. Бо уранхай деп аттың адаанга моол дылдыг хөй аймак сөөк чонну адап келген. Чижээлээрге, Иштики моолда уранхайның үш харыылы, калга моолда [Гантулга Ц. Алтайн урианхайчууд. УБ., 2000, а. 28] ариг хемниң уранхайы, калга уранхай, алдай уранхайы, даг алдайда алдын хөлдүң уранхайы деп хөй янзы уранхай бар [ред. Золбаяр Г. Алтайн урианхайн угсаатны зүй. УБ., 2015, х. 21]. Бо хөй чүүл уранхайның иштинге тывалар база аңаа бактаап келген.

Рашид ад-Динниң чогаалындан ап көөр болза, XIII дугаар чүс чыл үезинде арга-арыг чурттуг чонну калбаа-биле «ойн уранхай» азы арганың уранхайы деп адап турганы билдинип турар [Рашид Ад-Дин. Судрын чуулган. УБ., 2002, а. 169, 205]. Харын ол үеде тываларны ол арга уранхайының санынга киирбейин турганы үстүндө адаанывыс «Моолдуң чажыт төөгүзү»

деп судурда «Тоолой чылы / 1207 чылда Зүчи барыын холдуң шерийн ап чорааш, ойрд, буриад, барга урсуд, хабханас, ханхас, туба аймакты эдертип кирип келген» деп бадьткап турар. Харын оон өске тыва дугайында медээ бо судурда чок. Бо «Моолдуң чажыт төөгүзү» деп судурдан соңгаар бижитинген төөгү судурларында тыва деп сөс таварышпайн турар, тываларны уранхай деп ниити ат-биле адап келгени билдинип турар. Мында биске билдинип турар дараазында моол, манчы дылда судурларда тываларны уранхай деп адап бижээн. Бо судурларны адаар болза:

«Арван буянт номын цагаан түүх» деп судур. Ш. Чоймаа, Р. Төрдалай суглар бурунгу моол дылдан кирилл бижикке дүжүрүп тайылбырын кылган, Б. Баярсайхан баштайгы сөзүн бижип редакторлаан. Монголын түүхийн сурвалж бичгийн цуврал. Том II. УБ., 2006.

1. Архивтын бүрүткели [УННС, х. 1] – Уранхайның ук ызыгууру болгаш үнген дөзүнүң допчузу. Моол күрүнениң национал библиотеказы. УННС. х. 1
2. «Асрагч нэртийн түүх» деп судур Бурунгу Моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрген. Тайылбыр кылган Д. Заябаатар. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Том IX. УБ., 2006.
3. Арван долдугаар зууны монголын түүхийн зохиол. XVII дугаар чүс чылда бижитинген Моолдуң төөгү судурлары. Чыындыны тургузуп, бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп тайылбыр кылган Д. Баярсайхан. УБ., 2006.
4. Баатар увш туурвисан Дөрвөн Ойрадын түүх. Эрги моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп тайылбыр кылып, баштайгы сөс бижээн Н. Сүхбаатар, Б. Түвшинтөгс. // BIBLIOTHECA OIRATICA-II6 УБ., 2006.
5. Галдан. Эрдэнийн эрих. Бурунгу моол бижиктен кириллге дүжүрүп, тайылбыр кылган Ж. Гэрэлбадрах, Д. Бүдсүрэн, П. Бямбахорол. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Том XX. УБ., 2006.
6. Галдан туслагч. Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой. Эртем шинчилел тайылбырын кылган Ж. Гэрэлбадрах. УБ., 2010.
7. Дөчин, Дөрвөн хоёрын их цааз. Бурунгу эрги моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, тайылбыр кылган Р. Эрдэнэцогт. Ховд, 1998.
8. Зарлигаар Тогтоосон Гадаад Монгол, Хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шаштир. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, тайылбырны кылган Ц. Цэрэндорж, Л. Эрдэнэболд, Д. Баржав, Н. Ганбат. Ред. А. Очир. УБ., 2007.
9. Зарлигаар Тогтоосон Гадаад Монгол, Хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шаштир II. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, тайылбырны кылган Ц. Цэрэндорж, Л. Эрдэнэболд, Д. Баржав, Н. Ганбат. Ред. А. Очир. С. Чулуун. УБ., 2009.
10. Зарлигаар Тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, тайылбыр кылган Оохнойн Батсайхан, Зоригтын Лонжид, Чойжилын Хажидсүрэн. УБ., 1995.

11. Зая бандида огторгуйн далай. Үсгийн найрлага оршвой. Тода бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, эртем тайылбырын кылган Б. Батмөнх. Ховд, 2010.
 12. Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990.
 13. Монгол улсын шаштир. I дэвтэр. Парлалгага белеткеп, эге сөзүн бижээн А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. УБ., 1997.
 14. Монгол улсын шаштир. II дэвтэр. Парлалгага белеткеп, эге сөзүн бижээн болгаш эртем тайылбырын кылган А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. УБ., 1997.
 15. Монгол улсын шаштир. Баштайгы том. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, эртем тайылбырын болгаш эргижирээн сөстөрний тайылбырын кылган А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Том XXVII. УБ., 2006.
 16. Монгол улсын шаштир. Том II. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, эртем тайылбырын болгаш эргижирээн сөстөрний тайылбырын кылган А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Боть XXVIII. УБ., 2006.
 17. Хаадын үндсэн хураангуй Алтан товч. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, эртем тайылбырын болгаш эргижирээн сөстөрний тайылбырын кылган Ш. Чоймаа // MONUMENTA MONGOLICA. Т. II. УБ., 2002.
 18. Эртний Монголын хаадын үндэсний их шар тууж оршивой. Бурунгу моол бижиктен кирилл үжүкке дүжүрүп, эртем тайылбырын болгаш эргижирээн сөстөрний тайылбырын кылып, парлалгага белеткээн Ц. Шагдарсүрэн, Э. Мөнх-Учрал. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Боть VII. УБ., 2006.
- Үстүнде адаанывыс бо бүгү судурларда тываларны уранхай деп адап кииргенин көрдүвүс. Моол болгаш манчы дылда төөгү судурлары, бижимел төөгүде тываларны уранхай деп адаан болза, XVIII-XIX дугаар чүс чылдарда Моол болгаш Тыва чуртунга чораан Россияның шинчилекчи, аян-чорукчу, эртемденнери база уранхай (урянахай) деп адап, артырганын адаанда чогаалдардан көрүп болур бис.
1. Певцов М.В. Очерк путешествия по Монголии и северным провинциям Внутреннего Китая (1870-1878). Спб., 1879.
 2. Потанин Г.Н. Очерки Северо-западной Монголии. Вып I-II. Спб., 1881.
 3. Позднеев А.М. Монголия и Монголы. Спб., 1898.
 4. Ладыгин В.Ф. Поездка в верховье р. Урунгу. Изд. ИРГО. 1900.
 5. Владимирцов Б.Я. Поездка к Кобдоском Дэрбэтам летом 1908 г. Спб., 1911.
 6. Сапожников В.В. Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобдо (Путешествия 1905-1909). Томск., 1911.
 7. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайской край. Том 1-2. Л., 1926.

Бо адаанывыс орус эртемденнерниң чогаалдарында тываларны база уранхай, урянхай деп ниити ат-биле адап демдеглээн.

Бис тываларны XIII дугаар чүс чылдың 70 чылдарындан эгелээш, төөгү судурларында, төөгү демдеглелдеринде уранхай азы урянхай деп адап келгенин көрдүвүс. Ындыг болза, бо уранхай деп сөстүң ужур-утказы, тывылган дөзүн эртемденнер чүү деп көрүп турарын кысказы-биле ап көрээли.

Үстүнде адаанывыс чогаалдар болгаш номнарда уранхай деп атты тайылбырлаан тайылбыр таварышпайн турар. Харын моол эртемден С. Бадамхатан «Уранхай деп адаттынган бо чонну эрте бурун шагда Уран деп хаан чагырып турган. Уран хаанның чону азы Уран хаанның албатызы дээн сөс хөй чүс чылдарда уранхай апарган [Бадамхатан С. Монголын угсаатны зүй. УБ., 1996, х. 283] деп көргөн болза, эртемден А. Очир «Ураа болгаш хаан деп ийи сөс каттышкаш, уранхай деп сөс үнген. Бо чон эрте-бурун шагда чаа-дайын эгелээрде «Ураа» деп кыйгы салгаш, чаалажыыр, дайылдажыр чон турган. Ынчангаш, кожа-хелбээ чон оларны урааның хааны деп адаан. Ол сөс допчулаттынып уранхай апарган деп көргөн [Очир А. Монголын ойрдуудын түүхийн товч. УБ., 1993., х. 90]. Ындыг болза, эртемден Г. Золбаяр «Уранхай деп сөстүң дөзү болза ыяштың уру болур. Ыяш-даштыг черниң чонун уранхай деп адааны таварылга эвес. Ыяштың уру деп ыяштың хажызынга чышпынып үнген достак кезээн адаар. Уруну чазап, аяк-сава-даа кылып чораан. Ыяштан ок-чаны даа кылып алган. Ур дээрзи ыяштың урузу, ха азы хай деп эдеринчизи болза, адар дээн уткалыг моол сөс. Ынчаарга, ыяштан ок-ча чазап, адар улусту ур(ан)ха азы уранхай деп адаан дээрзи чигзиниг чок [Золбаяр Г. Алтайн урианхайн угсаатны зүй. УБ., 2015, х. 15] деп тайылбырлаан.

Манчы кыдат 1757 чылда тываларны эжелеп алган соонда, ийи аңгы чурт берип үскеш, тываларның аразынга дөрбеттерни чурттаткан. Таңды чоогунга чурттап турган тываларны 1761 чылда дөрт кожуун кылдыр эңмелээш, «Танды уранхайның дөрт кожууну» деп адаан. [Оюунжаргал О. Манж чин улсаас монголчуудыг захирсан бодлого. УБ., 2011, х. 23] Ол тываларның угу амгы Тыва Республиканың тывалары болур. Бир кезек тываларны Алдай сынының ынды-бетинге чурттаткаш, 1762 чылда 7 кожуун кылдыр эңмелеп, «Алдай уранхайнын чеди кожууну» деп адаан. [Оюунжаргал О. Манж чин улсаас монголчуудыг захирсан бодлого. УБ., 2011, х. 29] Ол тывалар амгы Моолдуң Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузу болгаш Ховд аймактың тывалары база Кыдаттың Синьцзян-Уйгур тывалары болур. База ол-ла чылдарда манчылар бир кезек тываларны эдертип алгаш, «Алдын хөлдүң уранхайның 2 кожууну» деп адаан. [Золбаяр Г. Алтан нуурын урианхайчууд хаана байна. Алтай судлал. 2006, № 2]. Тывалар ол ады-биле таңды уранхай, алдай уранхай, алдың хөлдүң уранхайы диртип адаттынып чорааш, 1921 чылдан эгелеп, бодунуң үндезин ады болур тыва деп адын катап эгидип алган. Харын Алдын хөлдүң уранхайы деп адаттынып чораан 2 кожуун тываны ам алтайлар деп адаар апарган. Оларның сөөгүн ап көөр болза, иргиттер, сояннар хөй кезиинде колдап турар.

Түңнеп көөр болза, тываларны уранхай деп ниити ат-биле 1270 чылдардан [Юань гүрний тэмдэглэл. УБ., 2003, х. 153] эгелеп, уранхай деп адап эгелээш, 1921 чылга чедир бижиттинген бүгү төөгү документиелер, ном-судурларда уранхай (орусчутканы урянхай) деп ат-биле 650 ажыг чылдар адап бижип келген. Ындыг-даа бол, тывалар аразында «Бис тывалар бис, бистиң адывыс тыва» дээрзин салгалдан салгалга дамчыдып, тыва дылын утпайн бөгүнге чедир келген.

Ажыглаан номнар

Бадамхатан, С. (1996). *Монголын угсаатны зүй*. УБ.

Гантулга, Ц. (2000). *Алтайн урианхайчууд*. УБ.

Монголын нууц товчоо (1990). У.

Золбаяр, Г. (2015). *Алтайн урианхайн угсаатны зүй*. УБ.

Золбаяр, Г. (2006). «Алтан нуурын урианхайчууд хаана байна» *Алтай судлал сэтгүүл*. УБ., № 2.

Рашид Ад-Дин. (2002). *Судрын чуулган*. УБ.

Очир, А. (1993). *Монголын ойрдуудын түүхийн товч*. УБ.

Оюунжаргал, О. (2011). *Манж чин улсаас монголчуудыг захирсан бодлого*. УБ.

